

Spory o rozum/ racionalitu (diskusie v súčasnej feministickej filozofii)

Etela Farkašová

The paper deals with the different modes of feminist critique of the traditional concepts of reason/ rationality. The author argues for the need to develop new, alternative epistemological conceptions and for the need to redefine the traditional categories in the non-dichotomic way.

Skúmanie rozumu/racionality sa často chápe ako fundamentálna úloha filozofie a samotná filozofia sa neraz vymedzuje ako disciplína, ktorá sa zaoberá povahou rozumu, jeho kompetencií a limitov, spôsobov, akými rozum chápe sám seba. Neprekvapuje preto, že skúmanie povahy, kompetencií či limitov rozumu má vo filozofii dlhú tradíciu. Práve pojmy rozumu a racionality ako kľúčové pojmy v myslení moderny, ako pojmy späté s ideou osvietenstva a následne aj s érou vedecko-technického pokroku, sa stali v posledných desaťročiach predmetom viacerých kritických diskusií. Jadrom tejto kritiky je predovšetkým odmietanie predstavy o autonómnosti rozumu, o nezávislom objekte a aj subjekte poznania, o schopnosti subjektu zaujímať hodnotovo a citovo neutrálne pozície, s ktorými sa spája podmienka objektivity. Spochybňované v týchto diskusiách boli aj nároky na univerzalitu a nepodmienenosť poznávacích procesov, v kontraste k takýmto nárokom sa začali rozvíjať koncepcie poznania ako historicky a socio-kultúrne podmienenej ľudskej aktivity.

Jednu zo súčasných kritických pozícií voči tradičnému konceptu rozumu/racionality predstavuje feministická kritika, ktorá vznikla z úsilia prekonať dichotomické myslenie tradičnej filozofie a nanovo sformulovať koncepcie rozumu, racionality, objektivity, a aj celého poznávacieho procesu. Táto kritika má viaceré dimenzie a podoby, v príspevku by som rada poukázala na niektoré z nich. Jedným zo spoločných východiskových bodov pre ne je kritická upriamenosť na fakt, že v našej kultúre má pojem rozumu maskulínne konotácie. V tejto súvislosti mi nedá nepoukázať na diagnózu maskulinizácie rozumu, ktorú urobil Georg Simmel, keď zdôraznil, že hoci správnosť praktického usudzovania či objektivity teoretického poznania sú kategórie všeobecne ľudske, vo svojej historickej manifestácii sú však skrz-naskrz maskulínne ([1], 200). V našej kultúre sa rozum a objektivita spájajú s maskulinitou, emócie a subjektivita s femininitou, príznačné pre takúto rodovú polarizáciu navyše je, že neutvára symetrický typ usporiadania uvedených atribútov, nechápe ich ani ako komplementárne, ale usporadúva ich hierarchicky. Rozumu sa pripisuje vyššia hodnota ako emóciám, vníma sa ako nadradený voči nim, na objektivitu sa nazerá ako na pozitívnu hodnotu, zatiaľ čo táto pozitivita sa subjektivite viac alebo menej upiera. Z tohto hľadiska dôležitým aspektom feministickej kritiky tradičného konceptu rozumu je výčitka, že tento vedie k vylúčeniu emócií, následne aj k vylúčeniu žien, ktoré sa charakterizujú ako emocionálne bytosti, zo sféry racionality, a v širšom zmysle k vylúčeniu každej „inakosti“, resp. ku vzťahu dominancie voči nej. Ak pripustíme, že všetky epistemologické ideály a všetky epistemológie boli odvodené zo špecifických ľudských záujmov, je očividné, že budú niesť stopy tých, ktorí ich utvárali ([2], 48), podľa Lorraine Codeovej ideály autonómneho rozumu, racionality a objektivity boli od počiatku zviazané s ideálom maskulinity a konštruované vylúčením vlastností asociovaných so ženskosťou: s emóciami, senzitivnosťou, vzťahmi spojenia ([3]). Kritika maskulínnej monopolizácie rozumu je vo feministickej filozofii spojená s kritikou stereotypných predstáv udržiavaných v našej kultúre o asymetrii v „rodovej distribúcii rozumu“; takéto kritické postoje majú významné politické konzekvencie: legitimizujú požiadavku žien v rovnakej miere participovať na intelektuálnom živote, na rozhodovacích a riadiacích procesoch vo všetkých spoločenských sférach ([4]; [5]). Feministická kritika rozumu si ako dva hlavné ciele vytyčuje: a/ analyzovať väzby medzi rozumom a maskulinitou, ako aj genézu týchto väzieb, b/ rozvinúť nové alternatívy k tradičnému

konceptu rozumu a racionality. Kritické postoje charakterizuje istá heterogenita, ktorá súvisí s rôznymi teoretickými základňami slúžiacimi ako zdroj argumentácie, heterogénnosť argumentačných základní sa vo feministickej kritike prelína s jej interdisciplinárnosťou, ktorá kladie nároky na kooperáciu medzi epistemológiou, teóriou vedy, históriou či sociológiou vedy, ako aj ďalšími disciplínami zaoberajúcimi sa poznaním a jeho produkciou. V rámci pomerne širokého spektra východísk, argumentov a prístupov možno však rozlíšiť niekoľko základných postojov k problematike rozumu: a/ vzhľadom na maskulínne konotácie konceptu rozumu sa niektoré autorky vyjadrujú za jeho viac či menej radikálne odmietnutie; b/ argument ďalšej skupiny sa odvíja od dualistického modelu, tento model „dvoch rozumov“ predpokladá legitimizáciu „feminínneho“ a „maskulínneho“ rozumu; c/ niektoré autorky prichádzajú s požiadavkou redefinovať koncept rozumu tak, aby nemal maskulínne konotácie, nebol redukovaný na jeden rozmer, nebol konštituovaný dichotomicky, a teda aby nemal za následok vylučovanie žien či ženskosti zo sféry racionality. Na margo odmietavého postoja pokladám za dôležité poznamenať, že tento predstavuje len jednu z mnohých pozícií, navyše, ani tu nejde o totálne odmietnutie rozumu/racionality, ale zväčša sa odmietavý postoj vzťahuje k jednému typu rozumu/racionality. Ide najmä o typ rozumu/racionality, ktorý má inštrumentálny charakter vo vzťahu k poznávanému predmetu a ktorý môže viesť ku kontrole, dominancii, nehovoriac o tom, že vedie aj k redukcionizmu v chápaní subjektu a objektu poznania, ako aj vzťahov medzi nimi. Väčšina filozofiek vyjadruje názor, že feminizmus a feministická filozofia sa potrebujú oprieť o pojmy rozumu/racionality, pretože vzdať sa týchto pojmov by znamenalo podkopať piliere samotnej filozofie (vrátane feministickej) a takisto základy dôležitých (aj feministických) teoretických a politických projektov (podrobnejšie pozri v [5]).

K najdôležitejším príspevkom feministickej filozofie ku kritickým diskusiám o rozume patrí analýza „telesnosti“ rozumu. Predstaviiteľky takto orientovanej filozofie zastávajú názor, že súčasné koncepcie rozumu/racionality nevidia a nereflektujú náležitým spôsobom aspekty a dôsledky „telesnosti“ nášho rozumu. Hoci myseľ a rozum sa už nechápu v oddelenosti od mozgu, no ich spojenie iba v takomto zmysle nepokladajú teoreticky za dostatočné, podľa nich aj mnohé súčasné koncepcie ostávajú ešte stále v zajatí karteziánskeho dualizmu tela a mysle. Vo feministickej epistemológii sa zdôrazňuje fakt, že rozum nemôžeme vnímať ako autonómny, nezávislý nielen od tela (ako celku), či telesných (vrátane praktických) aktivít, ale ani od „sociálneho tela“, od histórie, sociálnej pozície, kultúrnych podmienok, teda ako nezávislý od celého kontextu, v ktorom operuje. Z takejto perspektívy sa súčasná kríza rozumu javí aj ako dôsledok historického privilegovania čiste konceptuálneho alebo mentálneho nad telesným alebo inak povedané, ako dôsledok neschopnosti západného poznania/vedenia pochopiť svoju genézu a svoj vlastný proces (materiálnej) produkcie ([6]). Možno teda hovoriť o neschopnosti nášho rozumu porozumieť, akú rolu a aký význam majú telo, telesnosť (vrátane zmyslov), ako aj emócie v procese produkcie poznania – táto neschopnosť ústi do dichotómií mysle/tela, rozumu/emócií, faktu/hodnoty a pod. Prístup založený na vyňatí rozumu z telesného kontextu (v najširšom slova zmysle) má tendenciu redukovať nielen komplexnosť procesu, v ktorom sa získava a formuje poznanie, ale aj povahu subjektu poznávania. Telo/telesnosť ešte stále ostáva spravidla nerozpoznanou alebo neadekvátne rozpoznanou podmienkou poznania, ak však táto podmienka nie je náležite reflektovaná alebo dokonca je ignorovaná, výsledkom bude jednostranný, jednorozmerný, a preto neúplný a skreslený obraz rozumu a aj samotného poznania.

Krízu spôsobenú redukciami rozumu reflektujú viacerí filozofi (Husserl, Heidegger, Habermas, Rorty, Foucault a ďalší), ktorí síce pristupujú k danému fenoménu rôzne, dávajúc ho aj do rôznych kontextov (kríza identity, modernity, kríza morálky, kríza metodológie a pod.) a sústreďujúc sa na jeho rôzne aspekty, v ich reflexiách však môžeme identifikovať príbuzný záujem o základné predpoklady, ktoré boli týmito krízami spochybnené. Ide predovšetkým o nasledovné predpoklady: rozum a racionálne poznanie sú v každom prípade metodologicky adekvátne vo vzťahu k objektom skúmania, metódy, procedúry a prostriedky (materiálne aj

intelektuálne) poznávania sú transparentné a neutrálne; hodnota a platnosť poznania nie sú podmienené časom a ani priestorom (geografickým či sociálnym); genéza poznania je značne irelevantná pre jeho povahu, poznanie je nezávislé od svojho pôvodu (od svojej vlastnej histórie); objekty skúmania môžu existovať nezávisle od procesu, v ktorom sa poznanie produkuje a môžu byť rezistentné voči nesprávnym metódam, prístupom, prostriedkom a interpretáciám ([6]). Hoci sa feministická filozofia stretáva pri kritike tradičného pojmu rozumu s viacerými súčasnými filozofickými prúdmi v názore, že kríza tohto rozumu je do veľkej miery spôsobená jeho neschopnosťou sebareflektovať sa a analyzovať svoj vlastný vývin, pochopiť svoju vlastnú históriu, svoju lokalizáciu v špecifickom sociálnom priestore a čase, v konkrétnych kultúrnych súradniciach a praktických aktivitách, neschopnosťou reflektovať svoje vlastné štruktúry ako štruktúry utvárané a podmienené sociálnymi silami, vzťahmi a procesmi, rozpoznať a reflektovať význam vzťahov medzi rozumom (poznaním) a mocou či význam spôsobov, akými moc podmieňuje operovanie rozumu, jedine feministické epistemologické koncepcie však poukazujú vo svojej kritike na to, ako všetky tieto aspekty súvisia s rodom a rodovou polarizáciou.

Tradičné teórie rozumu/racionality sú odvíjané od doktríny o sebestačnosti, univerzálnosti rozumu, popiera sa v nich význam situovanosti rozumu a aj všetkých ľudských intelektuálnych či praktických aktivít, následne aj význam ich kontingentnosti. S tým súvisí aj to, že sa zdôrazňuje nelimitovaná suverenita rozumu nad emocionálnymi a afektívnymi prvkami v procese poznávania, ako aj nezávislosť rozumu od telesnosti. Práve táto paradigma autonómneho, sebestačného rozumu ako určujúca paradigma novovekej filozofie sa stala terčom feministickej kritiky; azda jedným z najpôsobivejších textov prezentujúcich takto zameranú kritiku predstavuje práca Susan Bordo, ktorá analyzuje intelektuálne a kultúrne pozadie Descartovej filozofie. Bordo skúma väzby medzi autonómnosťou, izolovanosťou rozumu (ako epistemologického ideálu) a medzi tendenciou zaujať dištancujúcu sa pozíciu voči prírode, ale aj voči iným aktérom poznávania. „Osamotený“ rozum zakúša však podľa autorky epistemologickú neistotu až úzkosť, na ktorú reaguje „únikom do objektivity“. Cez túto metaforu úniku rekonštruuje Bordo základné hodnoty, ktoré určovali podobu novovekých epistemologických projektov ([7]). Descartes sa stal podľa Bordo obeťou "dvojitého dištancovania sa": a/ od zmyslov, tela, telesnej skúsenosti a telesnosti vôbec, od emócií; b/ od sveta ako organickej jednoty a od iných ľudí, vrátane iných poznávajúcich subjektov (tamtiež). Pozícia, ktorá sa dlho udržala vo filozofii, viedla k chápaniu poznania ako niečoho, čo nesúvisí s telesnosťou a aj keď v ďalšom vývine filozofie dochádzalo k zmenám v koncepciách rozumu, karteziánska idea autonómneho rozumu ako niečoho čiste mentálneho, neodkázaného na telesnú skúsenosť a nepodmieňované historickými, socio-kultúrnymi okolnosťami či praktikami, ako niečo špecificky nelokalizované, prežíva v rôznych podobách do istej miery podnes ako neraz skryté „pozadie predpokladov“ pre skúmanie rozumu/racionality. V súlade s takýmito koncepciami aktér poznania môže dosiahnuť svojím autonómnym rozumom schopným transcendovať vlastnú lokalizáciu v špecifickom čase, priestore a v špecifických podmienkach neutrálny, objektívny a na nijakú perspektívu neviazaný „pohľad odnikiaľ“, vďaka čomu môže získavať objektívne poznanie. V rámci feministických epistemológií sa akcentuje názor, že neexistuje nijaký „čistý“, abstraktný rozum, ktorý by produkoval „čisté“ poznanie, existuje len „sociálny“ rozum a „sociálne“ poznanie, či už sa vzťahuje k spoločenskej alebo prírodnej skutočnosti: sociálne (psychologické, kultúrne, politické a pod.) sily a vzťahy sú inherentné „rozumu“, a teda aj vedeckému poznaniu v každej dobe, za každých okolností. Podobne tak možno povedať, že neexistuje nijaký „čistý“ objekt nezávislý od aktérov poznania, pretože tieto objekty sa vynárajú ako objekty poznania len vtedy, keď sú už „sociálne konštituované“, už nie sú súčasťou akejsi „čistej“ prírody, ale „sociálneho života“, pričom sociálnymi objektmi sa stávajú predovšetkým tým, že vstupujú do sféry ľudských záujmov, praktických aktivít a hodnôt, inými slovami, získavajú pre človeka všeobecné kultúrne-sociálne významy ([8]). Fakt, že nijaká ľudská bytosť nemôže byť (ani v procese získavania poznatkov) úplne izolovaná od iných a že všetci sme do

istej miery produktmi našich sociálnych kontextov, tematizujú viaceré filozofky v súvislosti s kritickým postojom voči ilúzii dekontextualizácie. Tento problém vznikol ako dôsledok toho, že metódy poznávania pripúšťajúce vyvážovanie z kontextu, ktoré fungovali v klasickej fyzike pre voľne padajúce telesá, sa stali modelom pre poznanie v akejkoľvek vede. Feministické filozofky vo svojej kritike ideálov autonómneho rozumu a nesituovaného, nepodmieneneného a nezainteresovaného pozorovateľa nepopierajú princíp objektivity, tvrdia však, že ich chápanie objektivity sa líši od jej tradičného chápania aj tým, že predpokladá situované poznanie. Každé poznanie sa produkuje vnútri sociálnych praxí, má kontextuálny charakter a jeho producentmi sú aktéri s rôznymi identitami, sociálnymi rolami a sociálnymi vzťahmi, nemožno preto akceptovať epistemologické koncepcie, ktoré vykazujú emócie a hodnoty zo sféry racionálneho poznania a ktoré vidia v emóciách zdroj epistemologickej nečistoty či nejasnosti. Teoretičky sa dovolávajú nového modelu rozumu a racionality, ktorý nevyklučuje emocionalitu, ale naopak, pokladajú ju za komponent racionality, hovoria o tzv. „emocionálnej racionalite“, o „otvorenom rozume“, v ktorých sa uplatňuje napríklad empatia voči skúmaným objektom (stupeň tejto empatie súvisí s typom objektu, pri biologických objektoch je iný ako pri fyzikálnych a pod.).

S kritikou abstraktného, univerzálnosť si nárokovujúceho rozumu súvisí aj pozornosť, ktorú feministická epistemológia venuje problematike limitovanosti poznávania. Otázky limitujúcich podmienok skúsenosti, racionality, diskurzu či poznania vôbec sa tematizujú aj v rámci iných filozofických prúdov, k akým patrí napríklad fenomenológia, semiotika či psychoanalýzou inšpirovaná filozofia, aj tu však platí – podobne ako pri kritike „čistého“ rozumu, že len v rámci feministickej teórie sa tieto otázky nahliadajú z rodovo-diferencovanej perspektívy a ich riešenia sa hľadajú vnútri projektov zdôrazňujúcich túto perspektívu. Pre feministické filozofky neústi tematizácia týchto limitujúcich podmienok do tvrdenia, že požiadavka validity, resp. pravdy je principiálne nelegitímna a ani nevedie k relativizmu. V súvislosti s limitovanosťou každého poznania sú kľúčovými pojmami pre feministické ponímanie rozumu/racionality pojmy situovanosti a pozicionality; koncepcia pozicionality môže byť užitočná pre pochopenie toho, prečo sú tradičné epistemológie poznačené kontinuálnym odmietaním ideí limitov a kontingencie. Je známe, že v symbolickom poriadku tradičného filozofického diskurzu sa obraz ženy chápal ako obraz „inej“, čo možno vysvetliť tak, že nereflektovaná pozicionalita filozofov ako mužských subjektov ich viedla k tomu, aby odmietali svoju vlastnú skúsenosť ako skúsenosť nedostatku, nekomplexnosti, limitu a diferencie a aby tieto znaky projektovali ako „ženské“ do „inakosti“.

K problematike pozicionality a situovaného poznania sa v rámci feministických epistemológií vyvinuli rôzne prístupy: zatiaľ čo teória stanoviska kladie na situovanosť veľký dôraz a identifikuje istú sociálnu situovanosť ako epistemicky privilegovanú, postmoderné feministické epistemológie odmietajú tvrdenia o epistemickej privilegovanosti jednej situovanosti, skôr zdôrazňujú kontingentnosť a nestabilitu sociálnej identity (či situovanosti) aktérov poznania a aj ich reprezentácií - a napokon, na pôde feministického empirizmu sa uprednostňuje koncepcia objektivity ako niečoho, čo sa konštituuje v kooperatívnych vzťahoch a v kritických dialógoch, najmä v pluralite pohľadu rôzne situovaných aktérov poznávania (podrobnejšie pozri v [9] a [10]). V súvislosti s poslednou možno podľa rozlíšiť viaceré aspekty situovanosti: a/ telesnosť subjektu poznania, pričom úlohu hrá aj fyzická lokalizácia; b/ rozlíšenie prvoosobového a treťosobového poznania; c/ emócie, postoje, záujmy a hodnoty; d/ kognitívne štýly; e/ vzťahy k iným poznávajúcim subjektom. Všetky tieto aspekty situovanosti vplyvajú podľa teoretičiek na povahu poznania, či už ide o rôzne možnosti v prístupe k informáciám, o spôsob videnia či formulovania problémov, skúmania, zbierania dát a ich interpretovania, o postoje voči vlastným vieram a presvedčeniam, ktoré ovplyvňujú štandardy zdôvodňovania, voľbu epistemických hodnôt, na ktoré sa kladie najväčšia váha (pozri [11]).

Tieto a ďalšie diskusie na pôde feministickej filozofie majú relevantné dôsledky tak pre epistemologické uvažovanie, ako aj pre filozofiu vôbec, pretože kladú viaceré otázky v

súvislosti s chápaním rozumu, s poznávacím procesom vcelku, a aj v súvislosti s obrazom filozofie, s tým, ako ona chápe samu seba, ako vymedzuje svoje možnosti.

Literatúra:

- [1] SIMMEL, G.: Das Relative und das Absolute im Geschlechterproblem. In: Schriften zur Philosophie und Soziologie der Geschlechter. Frankfurt, Suhrkamp 1985.
- [2] CODE, L.: What Can She Know? Feminist Theory and the Construction of Knowledge. Cornell University Press, Ithaca and London 1991.
- [3] CODE, L.: Taking Subjectivity Into Account. In: Alcoff, L. and Potter, E. /ed./: Feminist Epistemologies. Routledge, New York and London 1993.
- [4] NAGL-DOCEKAL, H.: The Feminist Critique of Reason Revisited. In: Hypatia 14/1999, No 1.
- [5] TANESINI, A.: An Introduction to Feminist Epistemologies. Blackwell Publishers Inc. 1999.
- [6] GROSZ, E.: Bodies and Knowledges: Feminism and the Crisis of Reason. In: Alcoff, L. and Potter, E. /ed./: Feminist Epistemologies. Routledge, New York and London 1993.
- [7] BORDO, S.: The Flight to Objectivity: Essays on Cartesianism and Culture. Albany: SUNY Press, 1987.
- [8] HARDING, S.: Rethinking Standpoint Epistemology: What is Strong Objectivity? In: Alcoff, L. and Polter, E. /ed./: Feminist Epistemologies. Routledge, New York and London 1993.
- [9] SZAPUOVÁ, M.: Problém empirizmu vo feministickej filozofii. In: Filozofia, roč. 57, 6/2002.
- [10] FARKAŠOVÁ, E.: Poznávajú ženy inak? O genéze, povahe a cieľoch feministických epistemológií. In: Aspekt 1/1998.
- [11] ANDERSON, E.: Feminist Epistemology and Philosophy of Science. Stanford Encyclopedia of Philosophy. Zdroj: <http://plato.stanford.edu/entries/feminism-epistemology>, content last modified November 13, 2001